

İSLÂM HUKUKUNDA ÇEVRE BİLİNCİ ALGISI ÜZERİNE

Emine GÜMÜŞ BÖKE*

Öz

İslâm Hukukunun klasik kaynaklarında günümüz şekliyle sistematik bir çevre hukukundan söz etmek mümkün olmamakla beraber çevre hukukuna zemin teşkil edecek Kur'an ve sünnette genel ilkeler mevcuttur. İslâm hukukunun temel kaynağı Kur'an-ı Kerim'de çevre koruma bilincini sağlayan birçok âyet vardır. Hz. Peygamber'in Sünnetinde de hem fiili hem de kavli birçok hadis yer almaktadır. Kur'an ve Sünnette yer alan ilke ve esaslar, Müslümanlara çevre bilinci hususunda önemli bir sorumluluk yüklemektedir. Bu bakımdan çevre kaynaklarının sürdürülebilirliğinin sağlanması, insanların ihtiyaçlarını temin gayesiyle yaratılan çevrenin bütün öğeleriyle korunması da hayati derecede önem arz etmektedir. Çevre ile ilgili uluslararası düzenlemelerin olmadığı hatta gündem bile yapılmadığı dönemlerde İslâm âlimlerinin çevre korumaya dair evrensel nitelikli görüş beyan etmeleri fıkıh mirası açısından ileri bir aşama olarak kayda değerdir.

Anahtar Kelimeler: Çevre, İslâm Hukuku, İnsan, Bilinç

ENVIRONMENTAL AWARENESS IN TERMS OF İSLÂMİC LAW

Abstract

While it is not possible to mention about systematic environmental law in the classical sources of İslâmîc Law today, there are general principles in the Qur'an and circumscription which will form the ground for environmental law. There are many verses in the Qur'an that provide environmental protection awareness. In the Sunnah of the Hz. Prophet, there are many hadiths that both he did and said. The principles and rudiments in the Qur'an and in the Sunnah give an important responsibility to the Muslims about environmental awareness. In this respect, it is crucially important to ensure the sustainability of environmental resources and to protect the environment (that is created to meet the needs of the people) with all its resources. When there are no international regulations on the environment or even agenda, İslâmîc scholars' declaration of universal opinion on environmental protection is worthwhile as an advanced stage of fiqh heritage.

Keywords: Enviroment, Human, İslamic Law, Consciousness.

Atf: Gümüş Böke, Emine (2019), "İslâm Hukukunda Çevre Bilinci Algısı Üzerine", *Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (16), ss. 229-251.

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı/Şişli Müftülüğü ADRB Vaizi İstanbul, dr.eminegumus@hotmail.com
orcid.org/0000-0001-9648-8693.

Giriş

İslâm hukukuna göre, yeryüzü ve bütün kâinat, Allah tarafından insanoğlunun emrine amade olarak sunulmuş; ancak bir emanet olarak tevdi edilmiştir. Emanet doktrini çevre açısından dikkate alındığında bireysel ve toplumsal olarak insanlar çevrenin korunmasından sorumludur. Bunun nedeni insan tabiat ve onun kaynakları üzerinde yetkili kılınması ve onu koruyup kollamakla sorumlu tutulmasıdır (ez-Zuhruf, 43/12-14; İbrahim, 14/32-34). Dolayısıyla, kaynakları hor kullanmak ve gelecek nesillerin hakkını gasp etmek, çevreyi kirletmek ve doğayı tahrip etmek, söz konusu bu nimetlerin şükürünü yerine getirmemekle ve ancak emanete ihanet etmekle ifade edilebilir. İnsanoğlunun bu sorumluluğu yerine getirmediği zamanlarda ortaya çıkan bozulmayı yüce Allah şöyle ifade etmektedir: “İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah -dönüş yapınlar diye- işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor” (er-Rûm, 30/41). Fesad ise başta İslâm olmak üzere bütün semavî dinlerin olmasını istemediği fiili bir durumdur.

Bu makalede insanda çevre bilinci ve duyarlılığı oluşturmada İslâm hukukunun kaynakları olan Kur'an ve Sünnetin hükümleriyle konu ele alınacaktır. İlk olarak çevre kavramının genel çerçevesi verildikten sonra çevre-insan ilişkisini belirleyen hükümlere ve çevre bilincini oluşturan esaslara değinilecektir.

1. Kavramsal Açıdan Çevre

Sözcük olarak yöre, ortam, bölge, etraf, civar ve muhit¹ gibi anlamlarda kullanılan “çevre” kavramı, ilk bakışta ne kadar açık ve kolay anlaşılabilir görünse de içeriği belirlenmeye çalışıldıkça, kavramın ne kadar karmaşık, kapsamının geniş ve sınırlarının çizilmesinin zor olduğu ortaya çıkmaktadır. Genel bir tanımla çevre, insanın diğer insanlarla olan ilişkilerini ve bu ilişkiler sürecinde birbirleriyle olan etkileşimini, insanın bitki ve hayvan gibi diğer canlı varlıklarla ve canlıların yaşamlarını sürdürdükleri ortamdaki hava, su, toprak gibi cansız varlıklarla olan ilişki ve etkileşimini anlatmaktadır.²

Kavramın içeriğinden çevre sözcüğünün, bireyi etkileyen hava, su, toprak, bitki, hayvan, yollar, şehirler, binalar vs. gibi tabiat ve insanın tabiat üzerindeki müdahalesi sonucu oluşan değişimleri ifade eden maddi nesnelere ve ekonomik, politik, teknolojik, sosyo-kültürel ve psikolojik faktörlerden üretilen, bireysel ya da toplumsal olarak insanın kendi çevresinde oluşturduğu maddi olmayan nesnelere kapsamakta olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla çevre, kişiyi etkileyen dış koşul ve durumların toplamıdır. Diğer bir ifadeyle, çevre, fiziksel, kimyasal, biyolojik, kültürel ve sosyo-ekonomik kaynak ve değerlerin oluşturduğu kompleks bir sistemdir.³

¹ D. Mehmet Doğan, “Çevre”, Büyük Türkçe Sözlük, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 223.

² Can Hamamcı, Çevre bilimi, 2. Baskı (İstanbul: İzge Kitabevi, 1997), s:22; Bilal Deliser, “İslâm’da Çevre Felsefesinin Kur’anî Temelleri”, *Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu Bidiriler Kitabı, (Gümüşhane-24-26 Ekim 2013)* ed.İhsan Günaydın, (Gümüşhane Üniversitesi, ÇEKUD, 2014) , 193-213; Mustafa Kayhan, “İslâm’da Çevre Hukukunun Tarihi Seyri ve Osmanlı Devletindeki Uygulamaları”, *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu, (Ankara, 08-10 Mayıs 2014)*, ed. Mehmet Fatih Gökçek, (Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 630.

³ Arife Gümüş, *Türkiye’de Çevre Koruma ve Ekonomik Büyüme İlişkisi (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998)*, 1-2; Mehmet Bayraktar, *İslâm ve Ekoloji*, (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 1992), 15.

Çevre ve çevre sorunlarını tam kavrayabilmek için bilinmesi gereken bir kavram da *ekosistem*dir. Yerküre canlı ve cansız varlıklardan meydana gelmektedir. Ekosistem, canlı organizmaların birbirlerini ve canlı olmayan ortamları, birbirlerine enerji transfer ederek etkiledikleri ortamdır. Dolayısıyla ekosistem, dağları, ormanları, gölleri kısaca her şeyi kapsamaktadır.⁴ Ekoloji ise canlılarla çevrelerini ve bu iki varlığa ait öğelerin karşılıklı ilişki ve etkileşimini inceleyen bilim dalıdır.⁵ Ekolojinin ele aldığı canlı varlıklar yalnızca bitki ve hayvan topluluklarıdır. Çevre ise, insanı yapay ve doğal ortam içinde inceleme konusu yapmaktadır. Bu nedenle çevre ekolojiye göre daha geniş kapsamlı olmaktadır. Ekoloji bütün çevre münasebetlerini içine alan bir bilim değildir. Hava kirlenmesi ve insan sağlığına etkileri, radyasyon tehlikesi, doğal kaynakların tükenmesi gibi konular ekolojinin değil⁶, tüm canlıların kendi içlerinde ve kendi aralarında sürdürdükleri ilişki ve etkileşimler ve yaşadıkları ortamla arasındaki etkileşimleri inceleyen çevrebiliminin konusudur.⁷

Ekoloji terimi, 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığında çok dar anlamda olup o zamanlar bir hayvan türünün anorganik ve organik çevresi ile bütün ilişkileri toplamının araştırılmasını ifade etmekteydi. Fakat daha sonra söz konusu terim, sadece bir türün değil, bir çevre düzeninde yaşayanların tamamının birbiriyle olan çeşitli ilişkileri ve dengesi olarak genişlemiştir. Böylece terimin içine insan cinsi de girmiş, ekoloji biyolojinin bir alt dalı olmaktan çıkarak birçok bilim dalının ilgili olduğu bir alan haline gelmiştir.⁸

2. Çevre, Ahlâk ve Hukuk İlişkisi

Çevre sorunlarının yalnızca teknolojik önlemler ve yasal düzenlemeler gibi araçlarla çözümlenemeyeceğinin anlaşılması çevreye karşı tutum ve davranışlarımızın ahlâki boyutunun önemini ortaya koymaktadır. Geleneksel ahlak anlayışı insanın insanla olan ilişkileri, insan-toplum ve devlet ilişkilerini konu edinmiştir. İnsan doğa ilişkileri ve insanın doğaya karşı sorumluluklarıyla ilgili noktalar klasik anlayışta yer almamıştır. Bu eksiklik çevre krizinin temel nedeni olarak düşünülmektedir.⁹

Yeni bir ahlâk felsefesi geliştirmeye çalışan filozoflara göre, “çevre sorunlarının kaynağını çevreye yönelik davranışlarımızı yönlendiren, evrene, insana, insanın evrendeki yerine, yaşamın anlamına ilişkin temel felsefi inançlarımız oluşturmaktadır. Böylece ilk olarak insan-doğa ilişkileri ve insanın doğaya karşı tutum ve davranışlarının ahlâki boyutu vurgulanmaya başlanmıştır. Çevre-ahlâk ilişkisiyle ilgili literatürün büyük çoğunluğunun son onlu yıllarda gündemde yerini aldığı söylenebilir. Bu nedenle çevre ahlâkiyle ilgili olarak üzerinde ittifak edilmiş

⁴ Fikret Berkes – Mine Kışlaloğlu, *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990), 149; Kayhan, *İslâm’da Çevre Hukukunun Tarihi Seyri ve Osmanlı Devletindeki Uygulamaları*, 632.

⁵ Bayrakdar, *İslâm ve Ekoloji*, 19; Kemal Görmez, *Çevre Sorunları ve Türkiye*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 1997), 7.

⁶ Gümüş, *Türkiye’de Çevre Koruma ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*, 2.

⁷ Hamamcı, *Çevre Bilim*, 32; Ferzan B. Yıldırım, *Çevre Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İGDAŞ,1997), 35.

⁸ Ali Kuzudüşli, “Çevre Bilincinin Gelişmesine Dinin Katkısı ve İslâm’ın Çevre Duyarlılığıyla Eleştirilebilecek Bazı Temel Öğretileri”, *Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu Bidiriler Kitabı (Gümüşhane Üniversitesi, 24-26 Ekim 2013)*, ed. İhsan Günaydın, (Gümüşhane Üniversitesi, ÇEKUD, 2014), 146.

⁹ İbrahim Özdemir- Münir Yükselmiş, *Çevre Sorunları ve İslâm*, (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 1997), 66 vd.

bir tanım yoktur. Ancak çevre sorunları çerçevesinde insan-doğa ilişkilerini ahlâki bir bağlamda açıklama girişimiyle beraber ortaya atılmış birçok tanım vardır.¹⁰ Hepsinin ortak niteliği ise, çevre-insan ilişkilerinin şimdiye kadar pek öne çıkmayan veya doğa aleyhine ortaya çıkan ahlâki yönünün vurgulanması; insanın doğal çevreye ve diğer varlıklara karşı ahlâki sorumluluk duygusuyla yaklaşmasıdır. Ahlâkın insan-doğa ilişkilerinde, doğanın fethedilmesi ve ele geçirilmesi ile ilgili olarak sağladığı meşrulaştırma, yerini doğa ve doğadaki canlı cansız tüm varlıklarla birlikte yaşama ve onların yaşamına saygı gösterme gibi bir ahlâki görüşe bırakmaktadır.

Bugün dünyayı fiziken insanlara yaşanmaz kılan çevre krizinin temelinde ahlâki ve moral değerlerdeki bozulma yatmaktadır. Çevre ahlâki, çevre krizini aşmada daha iyi bir dünya ve daha iyi bir çevre için önemli rol üstlenmektedir. Bu bağlamda insan, eylemlerinin sonuçlarının sorumluluğunu bilecek, doğal dengeye, doğadaki diğer canlılara ve gelecek nesillere karşı daha sorumlu bir tavır takınacaktır.

İslâm hukukunun asli kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve Sünnette genel ahlâk kuralları ile çevrenin korunması arasında çok sıkı bir ilişki olduğu görülmektedir. Allah insana tabiatı korumayı emretmekle beraber bunu nasıl ve hangi yollarla koruyabileceğini de göstermektedir. Hz. Peygamber de hem sözleri hem de uygulamalarıyla çevrecilik yapmakla kalmamış, çeşitli vesilelerle bu konuda öğütler de vermiş ve tavsiyelerde bulunmuştur. Şunu belirtmek gerekir ki İslâm, insanın çevresiyle, yani insanın toplumla ve tabiatla olan ilişkisinin manevî olmasının yanında ahlâki olmasını da öngörmektedir. Diğer ifadeyle İslâm'a göre çevre ve ekoloji sorunu aynı zamanda ahlâk sorunudur. İnsanın çevresiyle olan ilişkisi, İslâm'ın iyi ve güzel kabul ettiği ahlâki duygular ve kurallar içinde olursa bu ilişkinin ekolojik olduğu söylenebilir. Kur'an'da insanın toplumsal ve tabii çevreye en zararlı gayri ahlâki davranışlardan olan israf ve fesad sık sık yerilerek zikredilmektedir. Bu ve benzeri kötü ahlâki davranışlar duygu ve davranışlar geniş manalarıyla düşünüldüğü, gerçekten bugünkü çevre krizinin ortaya çıkmasında büyük payları olduğu anlaşılmaktadır.¹¹ Denilebilir ki, gayri ahlâki davranışlar milletlerin siyasî rejimlerine ve ekonomik sistemlerine aksederse, bu toplumlar ve çevre için daha da tehlikeli bir durum arz eder.

Çevreyi yaratıp şekillendiren ve çevrenin nasıl korunabileceğine dair ahlâki ve hukukî prensipler ortaya koyan yaratıcının uyarılarını dikkate almayan insanoğlunun çevresel sorunlar tarafından tehdit edilmesi kaçınılmazdır. Zira kâinatın olanakları sınırlıdır. Sınırlı olanaklara sahip kâinatın sınırsız taleplere cevap vermesi ancak hatasız bir şekilde sürekli yenilenmesine; söz konusu taleplere cevap vermesine bağlıdır.¹² Bu nedenle sınırlı kaynakların tüketimi karşısında insana emanet olarak verilen nimetlerin tasarrufu konusunda ahlâki ilkeler önem arz etmektedir. Bununla beraber İslâmî ekoloji aynı zamanda kuralsal ve hukuki yaptırımları olan bir ekolojidir. İslâm çevre meselesini, sadece fertlerin ve

¹⁰ Özdemir-Yükselmiş, *Çevre Sorunları ve İslâm*, 65- 69.

¹¹ Bayrakdar, *İslâm ve Ekoloji*, 65; Kuzudişli, *Çevre Bilincinin Gelişmesine Dinin Katkısı ve İslâm'ın Çevre Duyarlılığıyla Eleştirilebilecek Bazı Temel Öğretileri*, 150.

¹² Recep Özdemir, "İslâm'da Çevre Hukukunun Genel Esasları", *II. Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Adıyaman Üniversitesi, 24-26 Ekim 2014), ed. Ahmet Pınarbaşı, Murat Pala, (Adıyaman, İSEM 2014), 1005.

toplumların inançlarına ve ahlaklarına bırakmamakta; inançları ve ahlâkı temel almakla birlikte, çevrenin korunması için belli kurallar koymakta ve buna uymayanlara cezai müeyyideler uygulamaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in çevre için koyduğu yasaklamalardan ve buna uymayanlar için tatbik ettiği müeyyidelerden bunu anlamaktayız.¹³

Bugün dünyadaki ekolojik hareketlere baktığımızda çevre sorunlarının fark edilmesi ancak son onlu yıllarda mümkün olmuştur. Dolayısıyla çevrenin korunması ve çevre hukuku ile ilgili düzenlemeler 1970' li yıllardan sonra bilim adamlarının çevrenin tahribine ilişkin ortaya koydukları bilimsel bulgular ve bu bulguları birer propaganda malzemesi yapan çevreci sivil toplum örgütleri ve bizatihi çevre sorunları çevre hukukunun zeminini hazırlamıştır. Yeni ve genç bir hukuk branşı olmakla birlikte hızla gelişen çevre hukuku, çevre ceza hukuku ve çevre idare hukuku gibi alt dallara da ayrılarak giderek genişleyen bir seyir takip etmektedir.¹⁴ İslâm hukuku söz konusu olduğunda klasik fıkıh kaynaklarında günümüzdeki şekliyle sistematik bir çevre hukukundan söz etme imkânı yoktur. Bununla birlikte çevre hukukuna zemin teşkil edecek Kur'an ve Sünnette genel ilke -yer yer de detaylara girilerek- özel hükümler olmak üzere geniş malumat vardır.

İslâm çevreciliğinin dolayısıyla da İslâm çevre hukukunun kaynakları arasında siyer ve gazavât, hadis külliyyatı, İslâm'ın ilk dönemlerini konu edinen klasik İslâm Tarihi kaynakları, hisbe¹⁵ konusunu inceleyen kitaplar ve bazı fıkıh kitaplarının olduğu görülmektedir. İslâm hukukunun birinci kaynağı olan Kur'an hükümlerini pratik hayata aktaran Hz. Peygamber'in söylem ve uygulamalarında çevre korumaya oldukça geniş yer verilmiştir. Bu mirasın anlam ve ruhuna bağlı kalınarak iyi okunması, günümüz çevre koruma algısına hukuki ve ahlaki katkı sağlayacaktır.

3. İslâm Hukukunda Çevreye İlişkin Hükümler

İnsanın yeryüzündeki yaşamında diğer varlıklarla olan ilişkisini sağlıklı bir şekilde gerçekleştirmesi ve mutlu, erdemli bir hayat sürdürebilmesi için bazı ilkelere dikkat etmesi gerekir. Zira bu ilkeler, hem onun diğer varlıklarla olan ilişkisini sağlıklı bir şekilde yürütmesine yardımcı olacaktır, hem de çevresiyle barışık, mutlu bir çevreye sahip bir insan topluluğunun oluşmasına katkı sağlayacaktır. İslam hukukunun genel hükümleri açısından bakıldığında insan-çevre ilişkisine dair şu ilkeleri şöyle sıralamak mümkündür.

3.1. Kâinattaki Denge

Yeryüzündeki canlı hayatının devam etmesi, mevcut tabii düzenin normal kendi doğal akışı içindeki işleyişine bağlıdır. Bu düzenin bozulması ise, yeryüzündeki hayatın sona ermesi ve bunun da kıyametin kopması anlamına geleceğini unutmamak gerekir. Bugün dünyanın birçok bölgesinde çeşitli nükleer santrallerin patlaması ve kimyasal silahların kullanımı sonucu meydana gelen büyük çevre felaketleri ekolojik dengeyi bozarak küçük kıyametlerin kopmasına

¹³ Bayrakdar, *İslâm ve Ekoloji*, 66.

¹⁴ Nükhet Turgut, *Çevre Hukuku (Karşılaştırmalı İnceleme)*, (Ankara: Savaş Yayınları, 1998), 1.

¹⁵ Hisbe: İyiliği emretmek, kötülüğü önlemek, kamu düzenini sağlamak ve korumak vazifesi ve bu vazifeyi zamanla üstlenen kurum. Hisbe görevini üstlenen kimseye "muhtesip" denir.

sebeptir. Bu bağlamda denge ilkesi insanın ilişkisinde belli ölçülere dikkat edilmesi gerektiğini gösteren bir ilkedir.¹⁶

Yüce Allah, yer ve göklerdeki bütün canlı ve cansız varlıkların belli bir ölçü ve dengeye göre yaratıldığını (el- Hicr, 15/16-20) dolayısıyla bu dengenin ve miktarının bozulmaması gerektiğini belirtmektedir. Bu bağlamda Kur'an'da Allah: "Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık." (el-Kamer, 54/49) buyurarak modern dünyanın çevre literatürüne giren "Ekolojik Denge"yi asırlar öncesinde kullandığı ortaya çıkmaktadır¹⁷. Aynı zamanda Kur'an, Allah'ın yaratmasında herhangi bir ölçsüzlük, uygunsuzluk ve bozukluk bulunamayacağını şu âyetle bildirmektedir: "Yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O'dur. Rahman'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü tekrar tekrar çevir de bak; (kusur arayan) göz aradığını bulamadan bitkin olarak sana dönecektir." (el- Mülk, 67/3,4).

"Denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız." (er-Rahmân, 55/8) âyetiyle Kur'an, insanı bu ölçü ve dengeyi koruma konusunda uyarılmaktadır. Başka bir âyette ise Allah'ın her şeyi bir ölçüye göre düzenlediğinden bahsedilmektedir (el- Furkân, 25/2). Böylece Kur'an, kâinata bir denge gözetildiğini¹⁸ ve bu dengenin bozulmaması için, her şeyi belli bir ölçü ve tartı içinde kullanmayı, aşırı gitmemeyi, haddi aşmamayı ve en önemlisi hayatın ve çevrenin kendisine bir emanet olduğunu unutmamayı ve buna göre yaşamayı emretmektedir. Diğer taraftan söz konusu uyarı insanın yaratılışının yani "fitrat"ın dengesini bozmamasını da içermektedir. Bu noktada İslâmi eğitim ve öğretim fitratın bozulmasını ve insanların halden hale geçerek doğru yoldan sapmalarını engellemeye çalışmakta, insanın gerek iç ve gerekse dış çevreyle olan ilişkisinin belli bir düzende olması gerektiğini göstermektedir.¹⁹

Var olan her şey bir denge ve düzen ilkesine göre yaratıldığına dair şu âyetleri de bu anlamda örnek olarak vermek mümkündür: " Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlıların yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârlar ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleyen bir topluluk için elbette deliller vardır." (el-Bakara, 2/164).

"O geceyle gündüzü, ayla güneşi hizmetinize verdi; yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir. Bunda aklını kullanan bir topluluk için önemli ibretler vardır. Sizin için yerden türlü renklerde bitirdiği şeylerde böyle bunda da düşünüp taşınan bir kavim için büyük ibret vardır." (en- Nahl, 16/12-13).

"Üstlerindeki göğe bakmıyorlar mı? Hiçbir kusuru olmaksızın onu nasıl kurduk, nasıl süsledik. Yeryüzünü de düzledik, üzerine sarsılmaz dağlar yerleştirdik, orada her türden güzel bitkiler yetiştirdik; bize yönelen her kula

¹⁶ Mustafa Güven, "Kur'an'ı Kerim'de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlâki Esaslar", *Birey ve Toplum Dergisi*, 4/8, (Güz 2014), 147.

¹⁷ Hamza Aktaş, "İslâm'da Çevre Bilinci Eğitimi" (Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (Gümüşhane, 24-26 Ekim 2013), ed. ed. İhsan Günaydın, (Gümüşhane Üniversitesi, ÇEKUD, 2014), 161.

¹⁸ Gürbüz, Faruk, *Kur'an'da Denge*, (İstanbul: Denge Yayınları, 1997), 34.

¹⁹ Aktaş, İslâm'da Çevre Bilinci Eğitimi,162; Güven, "Kur'an'ı Kerim'de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlâki Esaslar", 147; Bayraktar, *İslâm ve Ekoloji*, 39 vd.

aydınlatıcı ve hatırlatıcı olsun diye. Gökten bereketli yağmurlar indirdik, onunla nice bahçeler ve hasat edilen tahıllar yetiştirdik. Bir de salkım salkım meyvesiyle göğe uzanan hurma ağaçları..." (el-Kâf, 50/6-10).

Bu âyetlere bakıldığında çevrenin nasıl bir nizâma sahip olduğunu, doğanın kendi içinde çok hassas bir denge ile birlikte insan için yaratıldığını ve insanın bütün ihtiyaçlarını buradan karşılayacağı, bunun için de son derece dikkatli ve sorumlu olmak gerektiği anlaşılmaktadır. Zira bu dengenin bozulması halinde doğrudan insan hayatının büyük bir tehdit altında olacağı da zımnen vurgulanmaktadır.

"Gökleri, yeri ve bunlar arasındakileri oynayıp eğlenmek için yaratmadık. Bunları hakikat ve hikmet çerçevesinde yarattık, fakat çoğu bunu bilmez." (ed-Duhan, 44/38-39) âyetiyle yüce Allah tabiatın rastgele değil belli bir düzene göre yaratıldığını "hak" ve "hikmet" kavramlarıyla belirtmektedir. Kur'an-ı Kerim'de mevcut dengenin sağlanması açısından dikkat edilmesi gereken diğer hususlara da vurgu yapılmıştır. Fesad ve bozgunculuk yapmamak (el-Bakara, 2/205), israftan kaçınma (el-En'âm, 6/141; el-A'râf, 7/31), emanete riâyet etme (Âli İmran, 3/161; el-Enfâl, 8/27), davranışlarda aşırıya gitmeme (Hûd, 11/112) vb. dengeyi sağlayacak olan hususlar düzenin bozulmaması için Kur'an'ın öğütleri arasında yer alan örneklerdir. Bütün bu örnekler insanoğlunun dünyada yaşarken denge ilkesine ve nizama dikkat etmesi gerektiğini gösteren en önemli delillerdir.

3. 2. İnsanın Yeryüzünün Halife Oluşu ve Dünyayı İmar

Yeryüzünü mükemmel bir düzen ve intizam içerisinde yaratan Allah, insanoğlunu yeryüzünün halifesi olarak tayin etmiş ve kâinatı kendisine emanet etmiştir. Kur'an'ın ifadesiyle Yüce Allah: "Hani Rabbin meleklerle "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım." demişti. Onlar: "Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birisini mi yaratacağın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve seni takdis ediyoruz?" dediler. Allah da: "Ben sizin bilmedik/erinizi bilirim." dedi (el-Bakara, 2/36). Kur'an bağlamında burada halife kelimesi, yeryüzünün kullanıcı ve sakinleri olarak orada medeniyet kuracak ve onu imar edecek olan insanın konumunu gösterir. Allah'ın yeryüzünde halife olarak seçtiği insana dünyayı imar etme görevi yüklemiştir (Hûd, 11/61). Kur'an-ı Kerim'in "*emanet*" olarak ifade ettiği bu görev, gökler ve dağların bile çekinerek kabul etmedikleri ve korkudan titreyip parça parça oldukları çok ağır bir yükür (el-Ahzâb, 33/72). Bu durumda insanın Allah'a kulluk etmesi (el-Kıyâmet, 75/36; el-Mü'minûn, 23/115) yeryüzünde halife kılındığının bilincinde olması, Allah'ın dinine yardım etmesi ve böylece dünyayı hem maddi hem manevi ve ahlaki yönden mamur etmesi gerekmektedir. Çünkü Allah, kâinat gibi insanı da başıboş olarak ya da bir eğlence olsun diye yaratmamıştır (el-Enbiyâ, 21/16). Asıl olan bu yüce görevin bilincinde olarak hayat sürmektir.²⁰

Kur'an'ı Kerim'in birçok yerinde insanoğlunun Allah'ın halifesi olduğu hususu zikredilmiştir. Bu âyetlerden bazıları şöyledir.

"Sizi yeryüzünde halifeler yapan O'dur. Artık kim inkâr ederse inkârcılığı yalnız kendi aleyhinedir. Kâfirlerin küfrü rableri katında gazabı arttırmaktan başka

²⁰ Deliser, "İslâm'da Çevre Felsefesinin Kur'anî Temelleri", 202; Naci Kula, "Kur'an Işığında İnsan-Çevre İlişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi", (Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9/9) 2000,363; Erol Özvar, "İslâm ve Çevre", Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir, İstanbul Medeniyet Üniversitesi ve TC. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (İstanbul: Aralık-2015), 42.

bir sonuç doğurmaz; şu hâlde kâfirlerin küfrü ancak kendi zararlarını arttırır." (el-Fâtır, 35/39).

"Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği şeylerde sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur. Şüphesiz rabbinin cezası çok çabuktur, yine O'nun bağışlaması ve rahmeti boldur." (el-En'âm, 6/165).

"Nasıl davranacağınızı görelim diye yeryüzünde sizi, onlardan sonra yeryüzünde halifeler kıldık." (Yûnus, 10/14).

"Darda kalan kendisine yalvardığı zaman imdadına yetişen, sıkıntısını gideren ve sizi yeryüzünün halifeleri yapan kim? Allah'tan başka bir tanrı mı? Ne kadar da kıt düşünüyorsunuz!" (en-Neml, 27/62).

İşte bu âyetler halife sıfatıyla insanın yeryüzündeki konumuna dikkat çekerek dünyadaki hayatında nasıl davranması gerektiğini ve yeryüzündeki varlıkla olan ilişkisinde bu temel misyonunu göz önünde bulundurmasını hatırlatmaktadır. İnsan bu konumunu unutarak davrandığında da büyük ölçüde Kur'an'ın ifade ettiği "*heva ve hevesini ilah edinen*" (el-Câsiye, 45/23) bir konum içinde bulunduğu dikkat çekilmektedir.²¹ İnsanın yeryüzünde halife kılınması meselesi bu âyeti kerimeler muvacehesinde insan-Allah ilişkisinin belirli ölçüleri verilmeye çalışılmaktadır. Yeryüzü kendisine emanet edilerek ona sahip çıkacak insan; bu görev ve sorumluluğunu öncelikle Allah'ın kulu olarak yerine getirmelidir. Çünkü kendisini yaratan ve yeryüzünü varis kılan O'dur. Varislik ise insanın evreni kendinden öncekiler için geçici bir süre emanet aldığı ve kendinden sonrakilere de onu hem koruyarak hem de güzelleştirerek bırakması gerektiği şeklinde anlaşılmalıdır. Dolayısıyla yeryüzünün varisi olma, ilk olarak sosyal alanda ikinci olarak fiziki alanda onu daha güzel hale getirme sorumluluğunu vurgular. İnsan tabiata hükmetme yetkisinin verilmesi, ilâhi surette yaratılmış olmasında ve akli güç, kabiliyet sahibi olmasından kaynaklanmaktadır.²²

Sonuçta, insanlara medeniyet inşa etmesi için gerekli güç ve yetkiyi veren Allah, bu yetkiden faydalanılmasını istemiştir. Zira Kur'an'a göre insan, yeryüzünde halifedir, ahiret hayatı için bireysel ya da sosyal yönüyle dünyayı ihmal etmek yerine imar etmeye çalışmalıdır: "O sizi yerden var etti ve size orayı mâmur hale getirme görevi verdi." (Hûd, 11/61). Bu nedenle insanın konumu, asla yeryüzünde bozgunculuğa yahut kendisine verilen güç ve yetkiyi, yeryüzü kaynaklarını kötüye kullanmak değil dünyayı insan onuruna yaraşır bir biçimde imar etmektir.²³ Dolayısıyla Kur'an'ın ifadelerinde tabiat ve onun kaynakları Allah'ın insana bir lütfudur (Lokmân, 31/20), insandan Allah'ın lütfuna karşılık şükretmesi ve bozgunculuk yapmaması istenmektedir (İbrahim, 14/32-34).

3. 3. Fesadın (Bozgunculuk) Yok Oluşu

Fesad (Bozgunculuk), bir düzeni bozmak, normal işleyişi engellemek ve faydalı olanı yok ederek zarar vermek demektir. İslâm hukukunun asli kaynağı olan Kur'an-ı Kerim, çevre kirlenmesi ile pek yakın münasebeti bulunan "fesad" kavramına dikkatimizi çekmektedir. İnsanın yeryüzünde bozgunculuk ve fesad

²¹ Kula, "Kur'an Işığında İnsan-Çevre İlişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi", 363.

²² Deliser, "İslâm'da Çevre Felsefesinin Kur'anî Temelleri", 207; Özvar, "İslâm ve Çevre", 42.

²³ Sayed Shah Sikandar Haneef, "İslâm'da Çevre Hukukunun Prensipleri", trc. Abdullah Çolak, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 11(2008), 333; Özvar, "İslâm ve Çevre", 43.

yaptığını ve doğayı tahrip ettiğini Cenab-ı Hak kınayıcı bir üslupla şöyle ifade etmektedir: “İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah-dönüş yapsınlar diye- işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor.”(er-Rûm, 30/41). Müfessirler bu âyette geçen fesadı, insanların günahları ve isyanları sebebiyle kıtlık, yangın, sel gibi çevre felaketlerinin çoğalması ve bereketin kalkması şeklinde yorumlamışlardır.²⁴ Bu âyetten, karada ve denizde savaş çıkarmak suretiyle çevrenin zarar görmesi ve sonuçta doğanın verimsizleştirilmesi de anlaşılabilir.

Kendisine yönelen ruhları arındıran Allah, yeryüzünü üzerinde taşıdığı sayısız nimetler ve güzelliklerle korunması gereken bir emanet olarak insanoğluna sunmuştur. Bu emanete ancak onun tabii dengesini koruyarak riâyet edilebilir. Hâlbuki insan eliyle yeryüzünün tabii dengesi bozulmaya başlamıştır. Teknolojik gelişmelerin ortaya çıkardığı çevre sorunları, sanayi atıkları ekolojik dengeyi bozmaktadır. Bunun sonucunda toprak, su ve hava kirlenmekte ve zehirlenmekte, nice hayvan ve bitki türleri yok olup gitmektedir. Buna bir de sosyal hayattaki bozulma eklenince insanın, Yüce Allah'ın koyduğu değerleri dikkate almasının acı faturası ortaya çıkmaktadır.²⁵

Konuyla ilgili Kur'an-ı Kerim'de yüce Allah “Hâkimiyeti ele aldığı anda ise ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez.” (el- Bakara, 2/205) buyurarak ekin ve nesli yok etmeye çalışanların ve bozgunculuk yapanların akıbetleri ile ilgili uyarıda bulunmaktadır. Bugün sağlık ve beslenme alanında insanlığın nasıl bir felaket ile karşı karşıya olduğunu düşündüğümüzde bu âyetin ortaya koyduğu uyarı daha iyi anlaşılabilir. Dolayısıyla tabiata verilen zarar, sadece hâlihazırda yaşayan insan ve diğer canlı türlerine zarar vermekle kalmaz, gelecek nesillerin de hakkını gasp etmek anlamını taşımaktadır. Bu cihetle çevreye zarar vermek bozgunculuk olarak ifade edilebilir. Kur'an-ı Kerim, yeryüzünün bozulmasına sebep olan insanın, bunun acı sonuçlarının bir kısmını dünyada tadacağına, asıl cezasının ise ahrette olacağına işaret etmektedir.

Kur'an tabiattaki dengeyi gözetmemizi ve tabiatın düzenini bozmamamız için bizi defalarca uyarılmaktadır. “Biz göğü, yeri ve ikisi arasındakileri oyuncak olsun diye yaratmadık. Eğer bir eğlence edinmek isteseydik, onu kendi katımızdan edinirdik. Biz hiçbir zaman hikmetsiz bir iş yapmayız.” (el- Enbiyâ, 21/16-17) buyuran Allah bu dünyanın tuhaf bir tesadüf eseri olarak vücuda gelmediğini belirtmektedir.²⁶ Hz. Peygamber de kâinattaki her bir varlığın yaratılış gayesi doğrultusunda kullanılması gerektiğini belirtmiş; israf edilmeden her şeyden yerli yerinde istifade edilmesi ve hiçbir şeye zarar verilmemesi hususunda birtakım ilkeler ortaya koymuştur. Kur'anı Kerim'in ve sünnetin ortaya koyduğu hükümlere uygun hareket edilmediği zaman, tabiatı tahrip eden çevre problemleri ortaya çıkmakta ve neticede dünyanın ekolojik dengesini bozan insanların altından kalkamayacağı birçok sorun meydana gelmektedir.

4. İslâm Hukukunda Çevre Bilincine Dair Genel Esaslar

²⁴ Sadrettin Gümüş v.dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (Ankara: D.İ.B.Yayınları,2012), 4/322 vd.

²⁵ Ayla Abak, *Çevre Bilinci*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 13-14.

²⁶ el-Hafız B.A. Masri, “İslâm ve Ekoloji”, tercüme: Murat Çiftkaya, (İstanbul: İGDAŞ yayınları 1997), 20.

İnsan, toplum içinde yaşayan bir varlıktır. Toplu halde yaşayan insanlar arasında huzur ve mutluluğun sağlanabilmesi için bireylerin, hak ve yükümlülüklerini bilmeleri ve bu konuda bilinç sahibi olarak bunun gereğini yerine getirmeleri gerekmektedir. Toplumlari derinden sarsan sayısız sorunun yaşandığı günümüz dünyasında, insanlık onuruna yakışır aydınlık geleceğin inşası için hepimize sorumluluklar düşmektedir. Zira İslâm'ın değerleri, hem fertlerin hem de tabii çevrenin varlıklarını sürdürebilmeleri için olmazsa olmaz şartlardır. Bu noktadan hareketle İslâm hukukunda çevre bilincine dair esasları ele almaya çalışacağız.

4. 1. Sorumluluk ve Emanet Bilinci

Yüce Allah tarafından Kur'an-ı Kerim'de insana teklif edilen hilafet görevini üstlenmeyi kabul etmesinden sonra insanın başıboş bırakılmadığına dikkat çekilerek (el- Kıyâme, 75/36) sorumluluk sahibi bir varlık olduğu hatırlatılmaktadır.²⁷ İnsanın ilişkilerini anlamlı kılan da onun kendisi ve çevresine karşı bazı sorumluluk ve görevlerinin olduğunun bilinci içerisinde davranmasıdır.²⁸ İnsanlar bu noktadan hareket ettiği müddetçe tüm çevreye karşı daha duyarlı olacaktır. Sorumlu insan aynı zamanda kendi yaptıklarının da sonucuna katlanan onu dikkate alan insandır. Bu meyanda Kur'an-ı Kerim'de herkesin kazandığının kendisine ait olduğu ve her insanın kendisinden sorumlu olduğu, başkasının günahını yüklenmesinin söz konusu olmadığı belirtilmektedir (el- En'âm, 6/164).

Kur'an'da, insanın mükemmel bir şekilde yaratıldığı ve dünyanın, insanın yaşamasına elverişli bir tarzda hazırlandığı anlatılmaktadır: "Yeryüzünü sizin için yerleşim alanı yapan, göğü de (üstünüze) bina eden, size şekil veren, şeklinizi de güzel yapan ve sizi temiz nimetlerle rızıklandıran Allah'tır. İşte rabbiniz olan Allah; âlemlerin rabbi olan Allah yüceler yücesidir." (el- Mü'min, 40/64). Başka bir âyette ise yeryüzünü imar görevinin insana verildiği şöyle ifade edilmektedir: "O sizi yerden var etti ve size orayı mâmur hale getirme görevi verdi." (Hûd, 11/61). Bu âyet, su kanallarının açılması ve ağaçlandırma çalışmalarını yapılması gibi çeşitli imar işlerinin yerine getirilmesi suretiyle çevreyi koruma ve yeryüzünü imar etme görevinin insanların sorumluluk alanına girdiğini ve insanın bunun için gerekli olan her çeşit imkânlarla donatıldığını belirtmektedir.

Ayrıca sorumluluğun önemli noktalarından biri de, Allah'ın dünyayı insanlara emanet olarak vermesidir. "Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir." (el- Ahzâb, 33/72) âyetine göre halife olarak insanın emin olması, bütün insanların yararına bir medeniyet kurma ve çevresini Allah'ın istediği gibi yapmayı gerektirir. Dolayısıyla insan çevreye bakış açısında bu prensibi dikkate almak yükümlülüğünü göstermek zorundadır. Bu açıdan insanlar emanete riayet etmeli, onun bozulmaması ve korunması için emanet olarak gördüğü çevreye ihanet etmemelidir.²⁹ Zira Kur'an bu meyanda şöyle uyarmaktadır: "Hiçbir peygamber savaşırların hakkını zimmetine geçirmez. Kim böyle bir haksızlık yaparsa kıyamet günü, zimmetine geçirdiğini yüklenmiş olarak gelir; sonra herkese kazanmış olduğunun karşılığı,

²⁷ Muhammed Esed, "Kur'an Mesajı Meâl-Tefsir", (İstanbul: İşaret Yayınları 1999), I/11-12.

²⁸ Bayrakdar, *İslâm ve Ekoloji*, 44 vd.; Kula, "Kur'an Işığında İnsan-Çevre İlişkinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi", 366; Haneef, "İslâm'da Çevre Hukukunun Prensipleri", 337 vd.; Abak, *Çevre Bilinci*, s:7.

²⁹ Aktaş, *İslâm'da Çevre Bilinci Eğitimi*, 137.

kimse haksızlığa uğratılmaksızın tastamam ödenir.” (Al-i İmrân, 3/161). “Ey iman edenler! Allah ve resulüne karşı hainlik etmeyin, emanetinizdeki şeylere de bile bile ihanet etmeyin.” (el-Enfâl, 8/27).

Sözlükte “*güvenmek, korkusuz olmak, emniyet içinde olmak*” anlamına gelen emanet kelimesi terim olarak bir kimsenin Allah’a, insanlara ve diğer yaratıklara karşı fiil, söz veya imana ilişkin bütün sorumluluklarıdır.³⁰ Bu sorumluluk karşısında insan emanet duygusuyla hem Allah’a hem de çevreye karşı yükümlülüğün bilincinde davranmalıdır. Sorumluluk ve emanet bilinci çevre açısından dikkate alındığında bireysel ve toplumsal olarak insanlar çevrenin korunmasından sorumludur. Hz. Peygamberin şu hadisi sorumluluk anlamında çok önemli mesajlar vermektedir: “Her biriniz çobansınız (yönetici) ve her biriniz sorumlu olduğunuz şeylerden hesaba çekileceksiniz; yönetici de sorumludur ve tebaası hakkında hesaba çekilecektir. Aile bireylerini gözetip kollamakla görevli olan kimse onlar konusunda sorumludur; bir kadın kocasının evinin koruyucusu olup sorumlu olduğu şeyden hesaba çekilecektir. Bir köle efendisinin mallarını korumakla yükümlüdür ve onun sorumluluğu hakkında sorgulanacaktır.”.³¹ Bu hadis insanların hayatlarında emanetin pratize edilmesinin birçok şekillerini ihtiva edecek biçimde sorumluluk konusunu ana hatlarıyla vermektedir.³² Ayrıca İslâm’da öldükten sonra hesap verme inancı, emaneti koruma görevi verilen insana her hususta yol gösterme noktasında çok önemli bir fonksiyona sahiptir. Meydana gelmesinde şüphe olmayan hesap verme inancı, insanların tabiatla olan ilişkilerinde istediği gibi davranma temayüllerine engel olmaktadır.

Her şeyin mutlak sahibi olan Allah Kur’an’da vurguladığı üzere insanın yeryüzünün halife ve varis oluşu, kâinattaki her şeyi ona sunduğu (teshir)³³ bir gerçeklik olmakla birlikte, âyetlerden tabiattaki varlıklar üzerinde insanın sınırsız bir tasarruf hakkına sahip olduğu anlamı çıkmaz. Dolayısıyla doğa, Allah’ın geçmiş, şimdiki ve gelecek bütün çağlara lütfu olup Allah’tan başka kimsenin mutlak mülkü değildir. Bu nedenle sorumluluk bilinci taşıyan her insan tabiata hükmetme onu ele geçirme yerine onun mutlak sahibi olmadığının farkına vararak, hayatını devam ettirdiği süre içerisinde onun kendisine verilen bir emanet olduğunun bilinciyle hareket etmelidir.

4. 2. Tasarruf Bilinci

Günümüzde çevre sorunlarının ve tabiattaki denge bozukluğunun başında israf ve yanlış tüketim gelmektedir. Bu sorunların çözümüne katkıda bulunabilecek en öncelikli ve kolay şeylerden biri, israftan kaçınmak ve tasarruf bilincine sahip olmaktır. İsraf ve aşırı tüketimin bugün çevrenin dahası insanın dünya üzerindeki varlığının en büyük tehditlerinden biri olduğu söylenebilir. Doğal kaynakların aşırı

³⁰ Haneef, “İslâm’da Çevre Hukukunun Prensipleri”, 338; Ali Toksarı, “Emanet” mad., İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, (İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları 1997), 1:467; Deliser, “İslâm’da Çevre Felsefesinin Kur’anî Temelleri”, 210.

³¹ Buhârî, “Nikâh”, 81; Müslim, “İmâret”, 20.

³² Haneef, “İslâm’da Çevre Hukukunun Prensipleri”, 338.

³³ Kurban, “İslâm Hukukunda Çevre Mülkiyet İlişkisi”, 215; Deliser, “İslâm’da Çevre Felsefesinin Kur’anî Temelleri”, 208.

derecede kullanılması ve israf boyutuna kadar gidilmesi gelecekte insanları sıkıntıya düşürecektir. Bu açıdan elindekiyle yetinmek, kanaatkâr olmak insanların sahip olması gereken önemli özelliklerin başında gelmektedir³⁴.

İslâm'da çevre hukukuyla doğrudan ilgili olan temel prensip israfın yasak olmasıdır. Zira israf kâinatın sınırlı imkânlarının kısa sürede yok olması için en büyük etkidir. Oysa Kur'an insana kaynakları verimli kullanmayı emrederek bu hususa büyük önem atfetmekte ve "Yiyiniz, içiniz; fakat israf etmeyiniz. Allah israf edenleri sevmez." buyurarak hem genel hem de özel alanda çok önemli iktisadi bir ilkeyi ortaya koymaktadır (el-İsrâ, 17/29; el-A'râf, 7/31).

Bu ilke, israfın önlenmesi, tutumluluğun egemen kılınması ve herkesin her alanda ve her konuda "orta yol/iktisat" diye ifade edebileceğimiz bir mantaliteye dayalı bir hayat felsefesi oluşturmaktadır.³⁵

"Yine o iyi kullar, harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında mâkul bir dengeye göre olur." (el-Furkân, 25/67). Kur'an, her türlü davranışta orta yolu bulmayı her şeyi israf ettiğinde, günümüz çevre sorunlarında olduğu gibi, pişmanlık duymamak için herkesi uyarır: "Eli sıkı olma, ölçsüzce eli açık da olma; sonra kınanacak, kendi kendine hayıflanacak duruma düşersin!" (el-İsrâ, 17/29). Çevre sorunlarının üstesinden gelebilmek ve çevreye karşı duyarlılık duygusunu kazandırmak için insanlara manevi sorumluluk duygusu mutlaka verilmelidir. Hz. Peygamber de bu durumu te'kit ederek hiçbir surette israfa düşülmemesini istemektedir.³⁶ Abdest suyunda israf olmayacağını düşünen bir sahabeye, akmakta olan nehir kenarında olsanız bile israftan kaçınınız buyurmuşlardır.³⁷ Hz. Peygamber bu yaklaşım tarzıyla sahabeyi her türlü israf karşısında eğitmeyi ve buna alıştırmayı amaçlamaktadır.

Bugün modern toplumların yaşadığı en önemli özelliklerden birisi de tabii kaynakları, hiç bitmeyecekmiş gibi düşünmesizce kullanmalarıdır. Bilim adamlarına göre günümüzde, dakikada 50 dönüm, saatte ise 3000 dönüm orman çeşitli şekillerde yok edilmektedir. Zevk ve eğlence için çevreyi tahrip ve talan etmek, gelecek kuşakların haklarını zayi etmek demektir. Bir yandan sefalet ve yoksulluk yaşanırken öte yandan da savurganlık içerisine girilmesi toplumdaki ahenk, uyum ve insicamın bozulmasına, o toplumda bereketin kalkmasına yeterli bir sebeptir. Ayrıca ülkemizde çöpe atılan ekmek ve envai çeşit yiyecekler yekûn olarak hesaplandığında karşımıza çıkan rakamlar oldukça yüksek ve şaşırtıcıdır. Bütün bunların neticesinde radikal önlemler alınmadığı takdirde gelecek nesillerin geniş çaplı bir açıklıkla, tükenmiş kaynaklarla ve herkesi etkileyecek olan yaşam kalitesindeki ciddi bir düşüşle karşılaşacakları kesin gibi görünmektedir. Bu nedenle sadece doğal kaynakların değil, Allah tarafından insanların hizmetine verilen tüm

³⁴ Aktaş, İslâm'da Çevre Bilinci Eğitimi, 164; Güven, "Kur'an'ı Kerim'de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlâki Esaslar", 155.

³⁵ Güven, "Kur'an'ı Kerim'de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlâki Esaslar", 156.

³⁶ Buhârî, "Libâs", 1.

³⁷ İbn Mâce, "Tahâret", 48.

kaynakların israf edilmemesi, gerekli tasarruf sağlanarak gelecek nesillere daha iyi bir yaşam sunulması gerekmektedir.³⁸

4. 3. Temizlik Bilinci

Dinin esas temellerinden biri temizliktir. İslâm dini temizliği fazilet ve ahlak anlayışı olarak kabul etmektedir. Bu nedenle çevrenin korunması için öncelikle çevreyi kullanan insanın bedeni, elbisesi, yaşadığı yer ve çevreyi ilgilendiren bütün hususlarda temizliğe dikkat etmesi gerekmektedir. Dolayısıyla dinimiz ibadetlerin yerine getirilmesinde de maddi ve manevi temizliği şart koşmaktadır. Manevi temizlik daha çok insanların ruh dünyasını ilgilendirmekle birlikte maddi temizlik hem bireyleri hem de bütün toplumu ilgilendiren önemli bir esastır. İslâm hukuku açısından çevrenin korunması hususunda alınması gereken tedbirlerin başında temizlik bilinci olduğu söylenebilir.³⁹

Genel olarak çevre hukukunun temel felsefesinde temizlik anlayışı yatmaktadır. Zira Kur'an ve Sünnetin temizliğe çok önem vermesi ve temizliği İslâm'ın prensiplerinden sayması bunun göstergesidir. Cenab-ı Hakk'ın "Kuddûs" (mukaddes, temiz, pak olan) isminin tecellisi olarak temizlik kâinatta câri genel bir kaidedir⁴⁰. Kur'an'ı Kerim'de konuyla ilgili olarak âyetlerden bazıları şöyledir: "Allah çokça tövbe edenleri sever ve içi dışı temiz olanları sever." (el- Bakara, 2/222), "Allah temizlenenleri sever." (et-Tevbe, 9/108), "Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar yıkayın. Eğer cünüp olursanız temizlenin... Fakat O sizi tertemiz kılmak ve üzerinizdeki nimeti tamamlamak ister ki şükredesiniz." (el- Mâide, 5/6). İlgili âyetler yüce Allah'ın temizliğe verdiği önem ve temizliğin Allah sevgisinin bir ölçüsü olduğu vurgulanmaktadır. Abdesti emreden âyette ise maddi temizliğin bireysel boyutu üzerinde durulduğu gibi müminin miracı olan namazın temel şartının da temizlik olduğu belirtilmektedir. Üstelik namaz kılınacak mekânın ve giyilen elbisenin de temiz olması gerekmektedir. İslâm'ın daha ilk günlerinde Hz. Peygamber'in Allah'tan aldığı ilk emirler arasında "Elbiselerini temiz tut. Kötü şeyleri terk et." (el- Müddessir, 74/4-5) âyetiyle Müslümanlar da uyarılmaktadır.

Hz. Peygamber de temizlik konusunda birçok tavsiye ve emirlerde bulunmuştur. "Temizlik imandandır."⁴¹ ve "Temizlik dinin yarısıdır."⁴² hadisleriyle iki cihan peygamberi temizliğe o kadar önem vermiştir ki, temizliği iman nurundan kabul etmiştir. O'nun bütün hayatında temizliğin her türlüşüne çok dikkat ettiği görülmektedir. Örneğin camiye ve misafirliğe giderken, toplum huzuruna çıkarken temiz ve güzel elbise giyinmeye, güzel koku sürünmeye, soğan, sarımsak gibi

³⁸Aktaş, İslâm'da Çevre Bilinci Eğitimi, 164-165; Saffet Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Çevrecilik Anlayışı", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 14/3-4, (2001), 419-420; Recep Özdemir, "İslâm'da Çevre Hukukunun Genel Esasları", II. Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu, (Adıyaman 24-26 Ekim 2014), ed. Ahmet Pınarbaşı, Murat Pala, (Adıyaman, İSEM 2014), 1008; Özvar, *İslâm ve Çevre*, 44.

³⁹Servet Armağan, "İslâm'da Çevre ve Korunması", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 15, (2010), 39; Özdemir, "İslâm'da Çevre Hukukunun Genel Esasları", 1007; Özdemir-Yükselmiş, "Çevre Sorunları ve İslâm", 90; Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Çevrecilik Anlayışı", 414; Coşkun, "Çevre Kirlenmesi Problemine İslâmi Açıdan Bir Bakış", 307-308.

⁴⁰Muhit Mert, "Çevre Bilinci Oluşturmada İslâm'ın Katkısı Üzerine", Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, (İstanbul, 15-16 Mayıs-2008), ed. Fahri Kayadibi, (İstanbul İlahiyat Fakültesi: Haziran 2008), 27.

⁴¹Müslim "İman", 1.

⁴²İbn Mâce, "Taharet", 3.

başkasını rahatsız edebilecek şeyleri yememeye son derece dikkat ederdi. Bundan hareketle Müslümanlar arasında beden, elbise, mekân ve gıda temizliğine çok önem verilmiştir.⁴³ Zira bu prensiplere riayet etmeyenlerin ibadetlerinin boşa gideceği bizzat Hz. Peygamber tarafından belirtilmiştir.⁴⁴

Hız. Peygamber'in hadislerinde çevre temizliğiyle ilgili birçok hükümlere rastlamak mümkündür⁴⁵. Su yollarına, meyveli ağaç altlarına, gelip geçilen yollara ve insanların gölgelendikleri yerlere abdest bozulmaması⁴⁶ ve hayvan ağıllarının kuyulardan belli bir mesafede uzak tutulması istenmektedir (İbn Mâce, Ruh, 22).⁴⁷ Bu bağlamda Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Lâneti gerektiren iki hareketten sakının". Orada bulunanlar: "Ey Allah'ın Resulü, bu iki mel'un nedir?" diye sordular. Hz. Peygamber "İnsanların gelip geçtiği yollara ve gölgelendikleri yerlere abdest bozmaktır." cevabını vermiştir.⁴⁸ Aynı şekilde çöplerin temizliğiyle ilgili olarak Hz. Peygamberin uyarıları dikkat çekicidir. "Siz de evlerinizin avlularını ve bulunduğunuz sahayı temiz tutunuz. Evlerinin iç avlularında çöpler biriktiren Yahudilere benzemeyin."⁴⁹ Özellikle çöplerin temizlenmesiyle ilgili olan hadis bugün yaşadığımız çağı ilgilendiren büyük bir çevre sorununa işaret etmektedir.

Çevre, hava ve denizlerin kirlenmesini, bozulmasını önlemenin birinci yolu birey ve toplum olarak temizlik bilincine sahip olmaktan geçmektedir. Bugün maalesef sular, özellikle denizler ve kıyılar, başta kanalizasyonlar olmak üzere birçok sanayi artıkları, gemi ve tankerlerden sızan veya dökülen petrol artıkları ile kirlenmekte ve bozulmaktadır. Her geçen gün daha fazla kirlenmeye yüz tutan deniz, göl ve akarsular zehirli atıklar sayesinde denizlerdeki canlıların hayatını ciddi manada tehdit etmektedir. Yeryüzünün temiz tutulması, bu temiz halin devam ettirilerek, kirletilmemesi, özellikle insanların yaşadığı şehirlerin, köylerin, mahallelerin, caddelerin ve sokakların tertemiz olması hem insan sağlığı hem de tertip ve düzen açısından önemlidir. Peygamber efendimizin bu konudaki hadisleri günümüzde genellikle kamu hizmeti olarak algılanan sokak ve caddelerin temizliğine gerçekte her ferдин katkı sağlaması gerektiğini göstermektedir.⁵⁰ Hz. Peygamber, "Rahatsız edici bir şeyi yoldan kaldırmak sadakadır."⁵¹ buyurmak suretiyle, çevrenin tertip ve düzenini sağlamanın ecir kazandıracağını belirtmiştir.

İslâm temizliğin maddesi olan suyun korunmasına ve vasıflarını kaybetmemesine dikkat çekmektedir. Bu husus fıkıh kitaplarında detaylı olarak açıklandığı gibi hadis külliyatlarında da "Tahâret", "Necâset" ve "Abdest" başlıklı

⁴³ Hz. Peygamber, beden temizliğine o derece önem vermiştir ki haftada en az bir defa banyo yapılmasını (Buhâri, "Cuma", 2), muntazaman tırnakların kesilmesini, koltuk altı ve kasıkların traş edilmesini, bıyıkların kısaltılmasını (Müslim, "Tahâret", 57), yemeklerden önce ve sonra ellerin yıkanmasını (Tirmizî, "Etme", 39), misvak kullanılarak ağız ve diş temizliğinin sağlanmasını (Buhâri, "Savm", 27) emretmiştir.

⁴⁴ Özdemir- Yükselmiş, "Çevre Sorunları ve İslâm", 92 vd.; Armağan, "İslâm'da Çevre ve Korunması", 44.

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Akyüz, "Çevre Dostu Bir Peygamber, Hz. Muhammed", *Turkish Studies International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/2 (Winter 2014), p.107-126.

⁴⁶ Müslim, "Tahâret", 68.

⁴⁷ İbn Mâce, "Ruh", 22.

⁴⁸ Ebû Dâvûd, "Tahâret", 14.

⁴⁹ İbnü'l-Kayyim, *et-Tıbbu'n-Nebevî*, trc: Abdülvehhab Öztürk, (Ankara: Kahraman Yayınları 2013), 216.

⁵⁰ Mehmet Görmez v.dğr, *Hadislerle İslâm*, (Ankara: D.İ.B.Yayınları 2015), 7:374; Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Çevrecilik Anlayışı" 415; Özdemir, "İslâm'da Çevre Hukukunun Genel Esasları", 1008.

⁵¹ Müslim, "Zekât", 56.

bölmelerinde suların vasıfları belirtilmiştir. Irmakların ve şahsa özel akarsuların temizliğiyle ilgili Mecelle 'de düzenlenen maddeler de buna örnek olarak verilebilir. İslâm hukukunun getirmiş olduğu temizlikle ilgili kurallar kişilerin vicdanlarında ve zihinlerinde yer ettiğinde hiçbir zorlama ve baskı olmaksızın kendiliğinden teşekkül edecektir. Bu açıdan Hz. Peygamberin örnek alınmasının kişinin şahsiyetin de ve toplumlarda olumlu etkiler yapacağı kuşkusuzdur. Onun verdiği mesajlar evrensel nitelikte kurallardır. Zira temizlik sorunu insan ve toplum hayatını ciddi manada tehdit eden salt bir ülke sorunu olmayıp, global manada bir dünya sorunudur.

4. 4. Çevreye Zarar Vermeme

Çevre hukukuyla ilgili olarak İslâm hukuk düşüncesinde mevcut olan ilkelerden bir diğeri de "zarar vermemek" ve "zararı izale etmek"tir. Kamu menfaati (mesalih-i mürsele) İslâm hukukçuları tarafından kullanılan bir kaynak olarak vatandaşları korumak adına devletin fonksiyonları arasında yer almaktadır. Modern hukukta yer alan bu ilke, İslâm devlet hukukçuları tarafından asırlar önce dile getirilmiştir. Çevre hukukunu içine alacak şekilde geniş bir alanı ilgilendiren zarar vermeme ilkesi hem İslâm'ın temel metinlerinde hem de temel metinlerinden hareketle oluşan hukuk düşüncesinde önemli bir mevkiyi işgal etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Allah yolunda harcama yapın; kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin, kuşkusuz Allah iyilik edenleri sever." (el- Bakara, 2/195). Âyette kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın denilerek kendine bile zarar vermenin yasaklandığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır.⁵² İnsanlara ve eşyalara zarar vermemek ve verilen zararların uygun yollarla giderilmesi, İslâm hukukunun genel prensiplerinden olup bu konuda Mecelle 'de yer alan bazı kaideleri örnek olarak vermek mümkündür.⁵³

1. "Zarar ve mukabele bizzarar yoktur" (Mecelle, mad.,19).
2. "Zarar izale edilir" (Mecelle, mad., 20).
3. "Bir zarar kendi misliyle izale olunamaz" (Mecelle, mad.,25).
4. "Zarar-ı âmmu def için zarar-ı has ihtiyar olunur" (Mecelle, mad., 26).
5. "İki fesad taarruz ettikte, ehaffı irtikap ile âzamanın çaresine bakılır" (Mecelle, mad.28).

Mecelle 'de yer alan bu maddeler İslâm'ın zarar vermeyi yasaklamasının hukuki metinlere yansımaları temsil etmektedir.

Çevre kaynakları arasında en önemli unsurlar, hayvan, su, ağaç, hava ve topraktır. Bu değerlerin ve ekolojik dengenin tahrip edilmesinin "zarar vermemek" ilkesinden hareketle önüne geçmek, hem insan hayatı hem de canlı-cansız diğer varlıklar için hayati önem taşımaktadır. Kur'an, insana, Allah'ın kendisine iyilik yaptığı gibi onun da başkalarına iyilik yapması ve aynı zamanda fesad, kötülük ve zarar peşinde olmaması gerektiğini vurgulamıştır (el- Kasas, 28/77). Hz. Peygamber de insanın hayır adına herhangi bir iyilik yapamıyorsa, en azından kötülük yapmaktan uzak durmasını, bunun da onun için bir sadaka hükmünde olacağını

⁵² Özdemir, "İslâm'da Çevre Hukukunun Genel Esasları", 1011; Armağan, "İslâm'da Çevre ve Korunması", 42.

⁵³ Mustafa Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kaideleri*, (İzmir: Tibyan Yayıncılık 2015), 74.

belirtmiştir.⁵⁴ Kur'an ve hadisler ışığında konuya bakıldığında insanın çevreye karşı daha sorumlu ve bilinçli bir şekilde yaklaşması ve kendisine verilen nimetlerden "zarar vermeme" ilkesi çerçevesinde, ölçülü ve dengeli olarak istifade etmesi gerektiği net bir şekilde görülmektedir.

4. 5. Ağaçlandırmanın Teşvik Edilmesi

Çevre korumanın ve çevreciliğin üzerinde önemle durduğu konulardan birisi kuşkusuz ormanların, ağaçların ve her türlü canlıların korunmasıdır. Ağaç ve yeşillikler, havanın temizlenmesi, toprağın erozyondan korunması, sanayide hammadde, insan ve hayvanlar için gıda maddesi olması açısından önemlidir. Konuya bu açıdan bakıldığında Kur'an başından beri evrendeki her şeyin bir rolü olduğunu ve kâinata görevi olmayan hiçbir yaratığın olmadığını Müslümanlara şöyle hatırlatmaktadır: "Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halimdir, bağışlayıcıdır." (el- İsrâ, 17/44). Göklerde ve yerde olan her yaratığın harika olduğunu düşünen insanlar, ".. Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın, sen münezzehsin. Bizi ateşin azabından koru." (Âl-i İmrân, 3/191) derler.

Kur'an-ı Kerim "O sizin için yeşil ağaçtan ateş yaratandır. Şimdi siz ondan yakıp duruyorsunuz." (Yâsîn, 36/80) . Buyurarak yeryüzünün doğal elbiseleri olan bitkilerin insanın düşündüğünden çok daha fazla fonksiyonları olduğunu hatırlatmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber de en zor şartlarda bile olsa yeryüzünün ağaçlandırılmasını teşvik etmiş, "Birinizin elinde bir hurma fidanı varken kıyamet kopuyor olsa bile derhâl onu diksin."⁵⁵ buyurmuştur. Hz. Peygamber'in teşvikleri bununla da sınırlı kalmamış, o dikilen ağaçların sevabından, diken kişinin ölümünden sonra da yararlanmaya devam edeceğini, "Bir kimse bir ağaç diktiğinde Yüce Allah mutlaka bu ağacın meyvesi oldukça ona sevap yazar."⁵⁶ sözleriyle belirtmiş ve kendisi de bizzat yüzlerce hurma ağacı dikmiştir.

Hz. Peygamber Medine yakınlarındaki "Zureybu't-Tavil" ismiyle bilinen alanın ormanlaştırılması için çaba göstermiş ve bu konuda "Kim buradan bir ağaç keserse onun karşılığı bir ağaç diksin." ⁵⁷ buyurmuştur. Ayrıca Medine'nin merkezinden itibaren 12 mil mesafelik sahayı "haram" ilan ederek ağaçlarının kesilmesini, yapraklarının ve otlarının koparılmasını, hayvanlarının öldürülmesini yasaklamıştır.⁵⁸ Mekke ve Medine'nin yeşillendirilmesi ve ağaçlandırılmasıyla ilgili olarak da şunları ifade etmiştir: "Ya Rabbi! Hz. İbrahim Mekke'yi haram kıldığı gibi, ben de Medine'yi haram kıldım. Onun iki kayalığı arası haram bölgesidir. Ağaçları kesilmez, havanları avlanmaz, otu yolunmaz, ağaçlarının yaprağı koparılmaz."⁵⁹ Peygamberimiz Taifliler ile yaptığı anlaşmada, çevredeki ağaçların korunmasını, av hayvanlarının avlanmamasını şart koşmuş, bu hükümlere uymayanların cezalandırılacağını belirtmiştir.⁶⁰

⁵⁴ Buhâri, "İman", 29.

⁵⁵ İbn Hanbel, "Müsned", III, 184.

⁵⁶ İbn Hanbel, "Müsned", V, 416.

⁵⁷ Ebû Davûd, "Edeb", 162.

⁵⁸ Müslim, "Hac", 458; Buhârî, "Cihad", 71.

⁵⁹ Ebû Dâvud, "Menâsik", 96.

⁶⁰ Coşkun, "Çevre Kirlenmesi Problemine İslâmî Açıdan Bir Bakış", 310; Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Çevrecilik Anlayışı", 416; Bayrakdar, *İslâm ve Ekoloji*, 53-55.

Ağaç dikme ve yeşillendirme faaliyetlerinde bulunmak kadar onları korumak ve sahiplenmek de sünnettir. Bu bağlamda Hz. Peygamber, hayvanların yemesi için ağaçtan yaprak silkeleyen kimseleri bu işi sopayla vurarak değil ağacı sallayarak nazik biçimde yapmaları konusunda uyarmıştır. Peygamberimiz genel olarak ağaçların gereksiz yere kesilmesini ve bitkilere zarar verilmesini yasaklamıştır. ⁶¹ Özelde Hicaz iklimi açısından yolcuların ve hayvanların gölgelenmesi gibi önemli faydalar sağlayan sidre ve benzeri ağaçların kesiminin yasak olduğunu “ Her kim sidre ağacını keserse Allah onu başı üzeri cehennem atar.”⁶² sözleriyle uyarmıştır. Sidre ağacı, sahralarda, çöl ikliminde yetişen bir ağaç türüdür. Ağaç ve yeşilin az olduğu çöl iklimi şartlarında, insanlar sidre ağacının meyvesinden yer ve gölgesinde serinler. Söz konusu hadiste sidre ağacını kesenin cehennem azabıyla korkutulması, çevrenin asli yapısını bozmama ve onu koruma hususunda dikkatli olunması gerektiğini göstermektedir.

Ağaçların korunması hususunda titizlik gösteren Allah Resûlü, Mute seferi için gönderdiği ordusuna verdiği talimatta, mabetlerdeki din adamlarına dokunulmaması, kadın, çocuk ve yaşlıların öldürülmemesi, hurmalıklara zarar verilmemesi, ağaçların kesilmemesi ve meskenlerin yıkılmamasını emretmiştir.⁶³ Her yıl hektarlarca ormanı çok kısa bir sürede küle çevirerek çevreye en çok zarar veren ateşin yanlış kullanımını önleme temelinde Medine’de bir gece bir evin yanması üzerine Hz. Peygamber’in “Şüphesiz ki bu ateş size ancak düşmandır. O halde uyuyacağınız zaman ateşi söndürün.”⁶⁴ uyarısı çevreyi koruma tedbirleri arasında yer alan nebevî bir ikazdır⁶⁵.

Hz. Peygamber’in bu uygulamaları çevreyi ve yeşili koruma hususunda nasıl hareket edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ashâb-ı Kirâm da Hz. Peygamber’in ağaçlandırma ve yeşillendirmeye yönelik teşvik ve tavsiyelerini özenle yerine getirmeye çalışmıştır. Aynı şekilde Müslümanlar tarih boyunca Kur’an ve Hz. Peygamber’in teşvik ve emirleri doğrultusunda ağaç dikmeye ve mevcut ağaçları korumaya özen göstermişlerdir. Ayrıca atalarımız “yaş kesen baş keser” sözüyle ağacın korunmasını dile getirmişlerdir. Netice itibarıyla çevre sağlığı açısından ağaç ve ormanların korunması, insanların hem içinde yaşadıkları toplumsal çevre karşısında hem de Allah katında sorumlu olduklarını unutmamaları gereken husustur. Zira hava, su ve toprakla ilgili pek çok mesele ağacı korumayla ilgilidir. Havanın zehirli gaz ve zararlı tozlardan temizlenmesi, toprağın yağmur ve rüzgârın tesiriyle erozyona uğramaktan korunması, suyun toprak tarafından kolayca tutularak hem tehlikeli sellerin önlenmesi hem de kaynakların muntazaman beslenmesi gibi pek çok hayati hizmetler ağacın varlığına bağlıdır. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in çevrenin yeşillenmesi, ağaçlandırılması, ormanların ve sit alanlarının oluşumu için verdiği mesajlar evrensel nitelikte ilkelerdir.

4. 7. Hayvanların Korunması

⁶¹ Görmez v.dğr., *Hadislerle İslâm*, 7: 378.

⁶² Ebû Dâvud, “Edeb”, 158-159.

⁶³ Görmez v.dğr., *Hadsilerle İslâm*, 7: 378; “Lâ Darara ve Lâ Dırâra” Külli Kâidesi Çerçevesinde İslâm’da Çevre Hukuku”, 345. Özdemir-Yükselmiş, “Çevre Sorunları ve İslâm”, 105.

⁶⁴ Buhârî, “İstî’zân”, 49; Müslim, “Eşribe”, 101.

⁶⁵ Hüseyin Akyüz, “Ot, Su ve Ateş’in ortak Kullanımı ile İlgili Bir Hadisin Güncel ve Evrensel Değeri, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 4/1 (2015), 232-244.

Çevrenin korunmasıyla ilgili İslâm'da önem verilen diğer bir husus hayvanların korunması ve bakımıyla ilgilidir. İslâm dini insanın hiçbir ayırım yapmaksızın bütün canlılara karşı sorumlu olduğunu bildirmiştir. Toplumda insan haklarına uyulması gerektiği gibi hayvan haklarına da riâyet edilmesi önemlidir. "Allah, yeri (canlı) yaratıklar için var etti." (er- Rahmân, 55/10) buyuran Allah, yeryüzünü sadece insanlar için değil bütün canlılar için yaşam alanı olsun diye yaratmıştır. Bundan dolayı insan dışındaki canlılara karşı da kişinin, hakkaniyet ölçüleri içerisinde şefkat ve merhamet göstermesi gerekir.⁶⁶

Kur'an'ı Kerim'de hayvanların insanlar gibi bir ümmet, bir topluluk olduğu ifade edilmektedir: "Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan hiç kuş yoktur ki, sizin gibi birer ümmet olmasınlar." (el- En'âm, 6/38). İslâmi gelenek ve literatürde özel ve önemli bir kavram olan "ümmet" in hayvanlar için de kullanılması gerçekten dikkat çekicidir. Âyet, dikkatlerimizi hayvanlar âlemine çekmekte, onların da insanlar gibi sınıf sınıf olduğunu söylemekte, yürüyen veya sürünen hayvanlardan her türün bir ümmet; kuşların bir ümmet, insanların bir ümmet olduğuna işaret etmekte, insanların da yeryüzünde ki canlılardan bir sınıf olduğunu bildirmektedir⁶⁷. Dolayısıyla hayvanlar da insanlar gibi Allah'ın yaratıkları olduğu ve bu âlemde de insanlar gibi haklarının olduğu bildirilmiştir.

Kur'an'ı Kerim'de pek çok hayvan isminden bahsedilmektedir. Zikredilen hayvanlar arasında sinek (el-Hac, 22/73), sivrisinek (el-Bakara, 2/26), örümcek (Ankebût, 29/41), karınca (en-Neml, 27/18), arı (en-Nahl, 16/68-69), kurt (Yûsuf, 12/14,17), merkep (Lokman, 31/19), katır (en-Nahl, 16/8), at (Al-i İmrân, 3/14), inek (el-Bakara, 2/69), deve (el-En'am, 6/144), koyun (el-En'am, 6/143), yılan (Tâ-hâ, 20/20), domuz (el-Bakara, 2/173), maymun (el-Bakara, 2/65) ve köpek (A'râf, 7/176) isimleri vardır. Bununla beraber Bakara, Nahl, Ankebût, Neml gibi bazı surelerde isimlerini metinde zikri geçen bu hayvanlardan almaktadır. Allah'a kendi lisân-ı halleri ile ibadetle iştil eden canlı ve cansız varlıkların hepsi Allah katında kıymetli ve değerlidir. Bu sebeple Allah'ın değer verdiği varlıklara insanların da değer vermesi gerekmektedir.

İslâm hukukunun ikinci kaynağı olan sünnette de Hz. Peygamber'in hayvanlara ne kadar önem verildiği görülmektedir. Allah Resûlü'nün hayvanlara saygı gösterilmesi, korunması, eziyet edilmemesi, aşağılanmaması konularında gösterdiği titizlik dikkat çekicidir. Bütün varlıklara olduğu gibi hayvanlara karşı da şefkat ve merhamet nazarıyla bakan Hz. Peygamber, "Merhametli olanlara Rahmân merhamet eder, yerde olanlara merhametli olun ki gökte olanlar da (melekler) size rahmet etsin."⁶⁸ buyurmuştur. Ayrıca O, hayvanların hedef tahtası olarak kullanılmasını⁶⁹ ve birbiriyle dövüştürülmesini⁷⁰ yasaklamış, bindiği devenin huysuzluk yapması üzerine sert davranan Hz. Aişe'ye "Yumuşak davran" şeklinde uyarmıştır.⁷¹ Allah Resûlü sebepsiz yere öldürülen bir serçenin kıyamet günü

⁶⁶ Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Çevrecilik Anlayışı", 417.

⁶⁷ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sadeleştirenler: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, (İstanbul: Azim Dağıtım 1992), 3: 418.

⁶⁸ Tirmizî, "Birr", 16.

⁶⁹ Buhârî, "Sayd", 25; Müslim, "Sayd", 58.

⁷⁰ Ebû Dâvûd, "Cihâd", 51; Tirmizî, "Cihâd", 30.

⁷¹ Müslim, "Birr", 79.

Allah'a halini arz ederek davacı olup, "Ya Rabbi! Falan kimse beni, herhangi bir yarar için değil de boş yere öldürdü." diyeceğini bildirmiştir.⁷²

Hız. Peygamber'in hayvanlara karşı merhametle yaklaşması tarih boyunca Müslümanlar üzerinde çok etkili olduğu görülmektedir. Allah Resûlünden aldıkları bu bakış açısıyla hareket eden Müslümanlar, herkese karşı merhamet ve hoşgörülle yaklaşmışlardır. Bu merhamet, sevgi ve hoşgörü medeniyetinden hayvanların da nasibini aldıkları görülmektedir. Ayrıca Hız. Peygamber hayvanlara iyi davranmanın insanı cennete, kötü davranmanın ise, cehenneme girmesine sebep olabileceğini belirtmiştir.

Hız. Peygamber, yolculuk yaparken susayan, bir kuyuya rastlayınca da su içen bir adamın, kuyudan çıktığında susuzluktan nemli toprağı yiyen zavallı bir köpekle karşılaşınca, "Benim başıma gelen bunun da başına gelmiş!" diyerek tekrar kuyuya inip ayakkabısına doldurduğu su ile köpeği suladığını, böyle bir davranışın karşılığında Allah'ın o kuldan razı olduğunu ve onu affettiğini anlatmıştır.⁷³ Bunun tam aksine, aç bıraktığı ve hatta yerdeki küçük hayvanlarla karnını doyurmasına bile izin vermeyerek bağladığı bir kedinin açlıktan ölmesine sebep olan bir kadının da bu davranışı yüzünden cehenneme girdiğini nakletmiştir.⁷⁴

Bir başka rivayete göre Hız. Peygamber hayvanların ateşle dağlanmasını ve hedef yapılarak atış yapılmasını yasaklamış ve bunu yapanlara lanet okumuştur.⁷⁵ Yine bir yolculuk esnasında sahabelerden birisi, bir yuvadan iki tane yavru kuş almış, yanlarına gelen anne kuşun çırpınısını gören Hız. Peygamber, "Bu kuşu yavruları sebebiyle üzen kim? Yavrularını ona geri verin!" buyurmuştur.⁷⁶ Bir devenin sıkıntılı olduğunu fark edince sahibini "Bu dilsiz hayvanlar hakkında Allah'tan korkunuz!"⁷⁷ diyerek uyaran Hız. Peygamber'in bu konudaki buyrukları her konuda olduğu gibi hayvanlar hakkındaki bilincin de ancak imandan beslenen bir sorumlulukla insanların kalplerine yerleşebileceğini göstermektedir.

Netice itibarıyla Hız. Peygamber, hayvanların korunmasını, onlara eziyet edilmemesini, temizlik ve bakımlarının, fazla yük yüklenmemesini, fitratlarına uygun işlerde kullanılmasını ve eğlence maksadıyla rastgele avlanılmamasını men etmek suretiyle çevreye zarar verici davranışlardan uzak durulmasını emretmektedir. Hayvanları insanların hizmetine veren ve çeşitli şekillerde onlardan faydalanılmasını helal kılan Allah Teala, kainattaki dengenin bir parçası olması hasebiyle hayvanların da insanlar gibi birer canlı olduklarını ve onların da haklarının olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle hayvanlara merhamet ve şefkatle yaklaşmak İslâm'ın öğretilerinden olup aksini yapmak hayvan haklarını ihlal etmek demektir.

Sonuç

İnsanın içinde yaşadığı hayatını idame ettirdiği bir ortam olması nedeniyle önem arzeden çevre, insanoğlunun tabiata müdahalesiyle birlikte sorun üretmeye başlamıştır. Doğal kaynakların hızla tüketilmesi, beraberinde doğal dengenin

⁷² Nesâî, "Dahâyâ", 42.

⁷³ Buhârî, "Müsâkât", 9; Müslim, "Selâm", 153.

⁷⁴ Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 16; Müslim, "Tevbe", 25.

⁷⁵ Buhârî, "Zebâih", 25; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 52.

⁷⁶ Ebû Dâvûd, "Cihâd", 112.

⁷⁷ Ebû Dâvûd, "Cihâd", 44.

bozulmasını getirmiş ve "çevre sorunu" olarak nitelendirilen küresel boyutta sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Havanın ve suyun kirlenmesi, toprağın çoraklaşması, bitki örtüsünün hızla azalması, canlı türlerinin yok olması, küresel ısınma, iklim değişimi, ozon tabakasının delinmesi gibi sorunlar, günümüzde sorun boyutunu aşarak acilen çözülmesi gereken kriz halini almıştır.

Başta insan yaşamı olmak üzere, canlı yaşamı ciddi biçimde tehdit eden çevresel sorunların büyümesine reaksiyon olarak gelişen "çevre bilinci", konusunda dini motivasyondan yararlanmak isabetli olacaktır. Buna bağlı olarak İslâm hukuku kaynaklarının mezkûr konu hakkında söylediklerini çeşitli vesilelerle ortaya koymak, insanımızın bu hususlarda daha duyarlı olmasına yardımcı olacaktır. İslâm'ın çevre ile ilgili paradigmasını çözümlemek ve Kur'an ve Sünnetin çevre sorunlarına karşı çözüm üretme mekanizmasını ele almak elzemdir.

İslâm dini, kâinatın yok olmaması ya da insan yaşamı için olanaksız bir yere dönüşmemesi için sadece tavsiye niteliğinde ahlaki prensiplere yer vermez. Çevre bilincinin oluşması için ayrıca uhrevî ve dünyevî müeyyideler vasıtasıyla ameli prensipler va'z eder. Klasik fıkıh kitaplarında çevre bilincinin oluşması ve şekillenmesi için farklı başlıklar altında çevrenin korunmasıyla ilgili hükümlere yer verilmesi çevrenin korunması, daha yaşanılır bir yer olmasına yöneliktir.

İslâm hukukunda çevre bilinci konusunun, ilk vahiylerden itibaren göz önünde bulundurulduğunda Kur'an âyetlerinde ve sünnette yer aldığı görülmesi oldukça manidardır. Çevreyle ilgili söylemlerin ve sürecin temellerini 40 yıl öncesinde aramanın İslâmî öğretilerden ne kadar uzak kaldığının bir göstergesi olduğunu belirtmek gerekir.

İslâm hukukunun insan ve çevre açısından ilişkisini belirleyen genel hükümlere bakıldığında şu tespitler dikkat çekmektedir. İnsandan yaşadığı çevreye karşı sorumlu, orayı imar eden, bozgunculuk yapmayan, çevrenin kendisine tüm haliyle bir emanet olarak verildiğini bilen ve çevreye karşı sorumluluklarını yerine getiren bir varlık olması istenmektedir. Ancak insanoğlunun çeşitli siyasi, ekonomik ve teknik çabaları sonucunda bugün çevre sorunları olarak adlandırdığımız küresel bir çevre bunalımı ortaya çıkmıştır. Elbette böyle bir krizin temelinde çevreye karşı duyarlılık geliştirilememesi, kısacası emanetin kıymetinin bilinmemesi yatmaktadır. Halbuki kâinat, bütün güzelliğiyle Yüce Yaratıcı'nın insanlığa lütfudur. Ve insanları içinde yaşadıkları çevreyi, yeryüzünü imar edip güzelleştirmeye teşvik etmekte, fesat ile tahrip etmekten sakındırmaktadır.

Bununla beraber İslâm, yeryüzünün halifesi olan insanı çevreyi koruma konusunda Kur'an ve hadislerin ilkeleri doğrultusunda bilinçlenmeye davet etmektedir. Sorumluluk, emanet, tasarruf, temizlik, zarar vermeme, ağaçlandırmanın teşvik edilmesi ve hayvanların korunması çevre bilinci kazanmada önemli hususlardır. Bu bilinçlenme daha küçük yaşlardan itibaren verilmeye başlanmalıdır. Çevre bilincinin temelinde ise insan ve tabiat sevgisi yer almaktadır. Bu bilincin kazanımıyla toplum olarak herkes çevrecilik anlayışını benimseyecek ve koruyacaktır.

Kaynakça

- Abak, Ayla. *Çevre Bilinci*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Aktaş, Hamza. "İslâm'da Çevre Bilinci Eğitimi". *Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu Bidiriler Kitabı*, (Gümüşhane, 24-26 Ekim 2013). Ed. İhsan Günaydın. Gümüşhane Üniversitesi, ÇEKUD, 2014.
- Akyüz, Hüseyin. "Ot, Su ve Ateş'in Ortak Kullanımı İle İlgili Bir Hadisin Güncel ve Evrensel Değeri". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2015).
- Akyüz, Hüseyin. "Çevre Dostu Bir Peygamber, Hz. Muhammed", *Turkish Studies International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 9/2 (Winter 2014).
- Armağan, Servet. "İslâm'da Çevre ve Korunması". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 15 (2010).
- Bayraktar, Mehmet, *İslâm ve Ekoloji*, Ankara: D.İ.B. Yayınları, 1992.
- Berkes, Fikret-Kıslaloğlu, Mine. *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. El-Muğîra. *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Coşkun, Ahmet. "Çevre Kirlenmesi Problemine İslâmî Açıdan Bir Bakış". *Erciyes Ü. İ. F. Dergisi* 3 (Ağustos-1986).
- Deliser, Bilal "İslâm'da Çevre Felsefesinin Kur'anî Temelleri", *Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu Bidiriler Kitabı*, (Gümüşhane-24-26 Ekim 2013) Ed.İhsan Günaydın. Gümüşhane Üniversitesi, ÇEKUD, 2014.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. El-Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı Meâl-Tefsir*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Görmez Mehmet v.dğr. *Hadislerle İslâm*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2015.
- Görmez, Kemal. *Çevre Sorunları ve Türkiye*. Ankara: Gazi Kitabevi, 1997.
- Gümüş, Arife. *Türkiye'de Çevre Koruma ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998.
- Gümüş, Sadrettin v.dğr. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2012.
- Gürbüz, Faruk. *Kur'an'da Denge*, İstanbul: Denge Yayınları, 1997.
- Güven, Mustafa. "Kur'an'ı Kerim'de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlâki Esaslar", *Birey ve Toplum Dergisi*, 4/8, (Güz, 2014).
- Hamamcı, Can. *Çevrebilim*. 2. Baskı. İstanbul: İmge Kitabevi, 1997.
- Haneef, Sayed Shah Sikandar. "İslâm'da Çevre Hukukunun Prensipleri". Trc. Abdullah Çolak, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 11 (2008).

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *Sünenü İbn Mâce*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

İbnü'l-Kayyim. *et-Tıbbu'n-Nebevî*. Trc. Abdülvehhab Öztürk. Ankara: Kahraman Yayınları, 2013.

Kayhan, Mustafa. "İslâm'da Çevre Hukukunun Tarihi Seyri ve Osmanlı Devletindeki Uygulamaları". *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu, (Ankara, 08-10 Mayıs 2014)*. Ed. Mehmet Fatih Gökçek. Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.

Kula, Naci. "Kur'an Işığında İnsan-Çevre İlişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000).

Kurban, Yasin. "İslâm Hukukunda Çevre Mülkiyet İlişkisi". *EKEV Akademi Dergi* 16/53 (Güz 2012).

Kuzudışli, Ali. "Çevre Bilincinin Gelişmesine Dinin Katkısı ve İslâm'ın Çevre Duyarlılığıyla Eleştirilebilecek Bazı Temel Öğretileri". *Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu Bildiriler Kitabı (Gümüşhane Üniversitesi, 24-26 Ekim 2013)*. Ed. İhsan Günaydın. Gümüşhane Üniversitesi, ÇEKUD, 2014.

Masri, el-Hafız B.A. "İslâm ve Ekoloji". Terc. Murat Çiftkaya. İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1997.

Mert, Muhit. "Çevre Bilinci Oluşturmada İslâm'ın Katkısı Üzerine". *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu (İstanbul, 15-16 Mayıs-2008)*. Ed. Fahri Kayadibi. (İstanbul İlahiyat Fakültesi: Haziran 2008).

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc en-Neysâbüri. *Sahihu Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî. *Sünenü'n-Nesâî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Özdemir, İbrahim -Yükselmiş, Münir. *Çevre Sorunları ve İslâm*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 1997.

Özdemir, Recep. "İslâm'da Çevre Hukukunun Genel Esasları", II. *Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu Bildiriler Kitabı (Adıyaman Üniversitesi, 24-26 Ekim 2014)*. Ed. Ahmet Pınarbaşı, Murat Pala. Adıyaman: İSEM, 2014.

Özvar, Erol. "İslâm ve Çevre". *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi ve TC. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Aralık-2015.

Sancaklı, Saffet. "Hz. Peygamber'in Çevrecilik Anlayışı". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 14/3-4 (2001).

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevra. *Sünenü't-Tirmizî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Toksarı, Ali. "Emanet". *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 1997.

Turgut, Nükhet. *Çevre Hukuku*. Ankara: Savaş Yayınevi, 1998.

- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Sadeleştirenler: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel. İstanbul: Azim Dağıtım, 1992.
- Yıldırım, Ferzan B. *Çevre Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1997.
- Yıldırım, Mustafa. *Mecelle'nin Külli Kaideleri*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2015.